УДК 801.673:81’22

ІНДЕКСАЛЬНА ЕКСПЛІКАЦІЯ КОНЦЕПТУ ЧАС У ХУДОЖНЬОМУ ПОРІВНЯННІ

Просяннікова Я. М.

Стаття присвячена вивченню концепту ЧАС та його місця у концептосфері людини. Особливу увагу приділяється вивченню знакової природи феномену часу та його індексальній експлікації у синтагматичній послідовності художнього порівняння. Проведено аналіз індексальних мовних засобів на позначення концепту ЧАС.
Ключові слова: концепт, художнє порівняння, індексальна експлікація концепту ЧАС

Статья посвящена изучению концепта ВРЕМЯ и его места в концептосфере человека. Особое внимание уделяется изучению знаковой природы феномена времени и его индексальной экспликации в синтагматической последовательности художественного сравнения. Проведен анализ индексальных языковых средств, которые служат для обозначения концепта ВРЕМЯ.
Ключевые слова: концепт, художественное сравнение, индексальная экспликация концепта ВРЕМЯ

The article is focused on the study of the concept TIME and its place in the conceptual sphere of an individual. Particular attention is paid to the study of the sign nature of the phenomenon time and its indexical explication in the syntagmatic sequence of a simile. The analysis of indexical linguistic means that are used to denote the concept TIME was held.
Key words: concept, simile, indexical explication of the concept TIME

У ході всієї історії людства людина робила спроби “опредметнити” час, але й станом на тепер “час” залишається “загадковим феноменом”, який сприймається на інтуїтивному рівні, він простий, зрозумілий і, водночас суперечливий [9, с. 37]. Незважаючи на складність своєї психічної організації, людина позбавлена спеціалізованого органа відчуття, що налаштований на сприйняття часу [1, с. 687].

Проте, у річищі останніх наукових досліджень моторно-сенсорної системи було доведено, що організм людини “обладнаний датчиком”, який відповідає за “часосприйняття”, керування часом та “часокорекцію” [3, с. 50-51]. Саме цей “хронодатчик” на рівні хромосом [там само] відповідає за “відчуття часу” [1, с. 687], яке породжується не лише у результаті перцепції змін зовнішнього світу як зазначалося раніше.

Незважаючи на абстрактність, ефемерність феномену часу, він опредметнюється і концептуалізується мовою, що й уможливлює його вивчення лінгвопоетикою. Інтерес до вивчення принципів концептуалізації людиною знань про світ і відбиття результатів концептуалізації у мові зумовлює *актуальність* обраної теми.

Мета дослідження полягає у вивченні специфіки вербальної експлікації концепту ЧАС індексальними знаками мовлення, художнього порівняння зокрема.

Мова не лише уможливлює зупинку часу, а й дає змогу повернути його рух назад, випередити його або відсторонитися від нього [6, с. 94]. Концептуальна картина світу окремо взятої людини, або суспільства в цілому неодмінно інкорпорує концепт ЧАС. На користь цього твердження говорять результати лінгвокогнітивних досліджень Л. І. Бєлєхової, згідно з якими концепт ЧАС є складовою дещо більшого утворення, культурного архетипу ЖИТТЯ [2, с. 19]. Відповідно до досліджень А. Вежбицької, існує приблизно шістдесят “гіпотетично елементарних концептів, які лексикалізовані у всіх мовах світу” [4, с. 20], група на

позначення часу налічує шість індексальних елементів “коли, після, до, довго, недовго, деякий час” [там само, с. 21].

Час представляється базовою когнітивною структурою, відповідно до якої відбувається категоризація досвіду людини, вона є іманентною, тобто існує у свідомості людини [5, с. 19]. Експлікація часового континуума мовними засобами у текстовій площині, передбачає екзистенцію знакових індексальних одиниць на позначення категорії часу. Індексальність є універсальною ознакою мови людини [17, с. 1]. Явище індексальності ґрунтується на принципі суміжності [12, с. 5], відсутності будь-якої подібності між об’єктом і словесним знаком, яким він вербалізується [10, с. 42].

Знакова природа часу як певної форми, що поєднує у собі означаюче (container) та означуване (concept), знаходить своє відображення у концепції Ф. Меррелла. Відповідно до положень концепції, час слід розуміти як часовий вимір сприйняття, яке має місце “в уявному просторі переходу від зовнішнього світу до внутрішнього, переходу від форми до значення” [14, с. 61]. Аргументи, що доводить можливість трактування часу як знаку знаходимо у роботі В. Ньота [16, с. 416-417], який вважає, що час можна тлумачити у термінах індексальності, оскільки він не має константної референції, іншими словами мовленнєві знаки на позначення часових відношень набувають свого значення в умовах конкретного акту знакового обміну інформацією між відправником повідомлення та його адресатом. За умови зміни одного з елементів комунікативної ситуації, відбуваються відповідні зміни у референції мовленнєвих знаків.

Означальним категорії часу у синтагматичній послідовності індексального художнього порівняння може слугувати лексичний знак, граматична форма або синтаксична конструкція. Означуваним є певний момент ситуації, про який йдеться у висловлюванні. Отже, під індексальними порівняннями ми розуміємо таку порівняльну конструкцію, до складу якої входять індексальні одиниці на позначення категорії часу й, адекватне декодування якої, можливе лише за умови комплексного вивчення мовних та позамовних чинників.

Природу категорії часу часто розуміють як розташування певного предмета, об’єкта або події на часовій вісі [5, с. 19]. Відповідно до локалізації на часовій вісі теперішній час слід розуміти як момент безпосереднього сприйняття оточуючої дійсності, до минулого часу належить фрагмент дійсності, що був об’єктом сприйняття, а майбутнє – це те, що слідуватиме після безпосереднього моменту сприйняття [12, с. 790; 5, с. 18].

Так, у художньому порівнянні з віршованого твору Б. Кармен (B. Carman) “In Early May” категорія теперішнього часу об’єктивується у тексті лексичною одиницею *now* на позначення *тепер, зараз*, та дієслова *shed* у формі теперішньому часі: *“Now the orchards in full blow / Shed their petals white as snow”* [19, с. 83]. Кожна з лексичних одиниць, що індексально відсилає до подій, які відбуваються у теперішньому часі поетичного тексту, займає ініціальну позицію, що відповідно загострює увагу декодуючого на часовому елементі комунікативної ситуації.

Часом події теперішнього часу прирівнюються до того, що відбувалося у минулому, але замість того, щоб надати вичерпну інформацію про характер подій, автор вживає лексичні одиниці на позначення часу, що спрямовують процес декодування у відповідному напрямку, спонукаючи читача до “археологічних” пошуків у минулому, наприклад: *“Ah, we disparage still / The Tidings of Good Will, / Discrediting Love’s gospel now as then!”* (B. Carman “On Love”) [20, с. 105]. У зазначеному прикладі рух думки декодуючого під час інтерпретаційного процесу виконує “часову петлю”. Сучасний етап людського життя виконує роль проміжної станції на шляху “потягу” життя. Такий рух інтерпретації задає індекс *still* на позначення явища або процесу, який почався за довго до сьогодення і продовжується до тепер (пор.: “happening or existing before now and continuing into the present” [15]).

Індексальна одиниця *still* в межах художнього порівняння активує концептуальну метафору ЧАС Є РУХ, яка за принципом субкатегоризації породжує низку концептуальних метафор як от ЧАС Є ОБ’ЄКТ, ЩО РУХАЄТЬСЯ, ЧАС Є РУХ ВПЕРЕД/НАЗАД, ЧАС Є РУХ ПО СПІРАЛІ. Саме рух по спіралі забезпечує

глибинне розуміння сутності людського життя, аналізуючи і засвоюючи уроки минулого людина здатна рухатися вперед, вийти на інший рівень, на вищий щабель свого розвитку.

Звідси робимо висновок, що з метою адекватного розуміння зазначеного художнього порівняння, відправною точкою інтерпретації має бути не теперішній час, а минулий, часи написання Біблії, на що вказує перефразований вислів *"I bring you good tidings of great joy"* запозичений з Євангелія від Луки [13]. Точка відліку у минулому є величиною, відповідно до якої уможливлюється порівняння того, що було, і того, що відбувається тепер.

Тривалість теперішнього етапу існування людини, його процесуальність есплікується не лише індексальною одиницею *now,* а й формою теперішнього часу дієслова *disparage* та дієприкметника теперішнього часу *discrediting*, що індексально вказує на перебування у точці рефлексії, у так званій точці "підбиття підсумків" і прийняття рішення. Нехтування вірою у всеосяжне кохання є специфічною рисою не лише сучасних людей, воно бере свій початок з давнини. Людство так і не навчилось жити згідно з Божим заповітом у любові, мирі і злагоді. Читач у ході своєї інтерпретаційної розвідки доходить висновку, що людство зробило часову петлю у своєму розвитку і повернулося на вихідну позицію, бо нічого не змінилося, все залишилося на своїх місцях, ми не засвоїли історичний урок минулого. Художнє порівняння *now as then* ініціює активацію концептуальної метафори РУХ ПО КОЛУ – ЖИТТЯ БЕЗ ЗМІН.

Містком, що поєднує теперішнє з минулим, є пам'ять людини, вона зберігає спогади і набутий досвід, знання людини про себе й оточуючий світ. Минуле характеризується визначеністю, достовірністю, осмисленістю. Так, наприклад у художньому порівнянні з віршованого тексту Б. Кармен (B. Carman) "A New England Thanksgiving": *"After the hundred years, / In likeness to our fathers, / … / We jest and dare and hope."* [19, с. 14], відправник повідомлення ідентифікує себе з праотцями, з першими європейцями, які заселили континент Північної Америки. Покоління, яке зважилось на ризик освоювати нові землі, люди, яким на долю випали нелегкі випробування голодом, суворою природою, хворобами (*"Here strong as pines in winter / And free as ripening corn, / Our faith in fair ideals – / Our fathers'faiths – was born.")*.

Спадковість поколінь, духовне єднання з пращурами, вдячність, велика шана канадців до праотців (*Thank we the Blood that bred us, Clear fibre and clean strain*) есплікується індексальними лексичними одиницями або лексичними одиницями з індексальною семою. Так, присвійний займенник *our* та особовий займенник у називному відмінку *we* вказують на приналежність людей або об'єктів до спільного кола, що їх об'єднує, до єдиної сильної нації, до світу "свій". Близькість родинного зв'язку підкреслюється лексичною одиницею *fathers,* яка індексально вказує на особу чоловічого роду, яка є найближчим родичем, піклується і захищає своїх дітей, або на позначення кровного зв'язку з попередніми поколіннями.

Індексальну функцію виконують також історичні дати, що зустрічаються у синтагматичній послідовності художнього порівняння. Художнє порівняння з поетичного тексту Л. Чойса (L. Choyce) "Perfect Advice" може слугувати таким прикладом: *" An old man / … / and walks off home / to sip a single cup of tea in a rented room / that smells like 1932."* [20].

Ситуація, що описується автором відбувається в Ірландії. Пара іноземців, що подорожують Дубліном, зупиняють старого чоловіка, щоб запитати дорогу. Дивлячись на молодят, старий розповідає про свою померлу дружину, про своє самотнє життя, аж потім повертається до своєї орендованої кімнати, щоб випити одну чашку чаю, що подумки відносе його у 1932 рік. Це час Великої депресії, економічної кризи, що мала негативні наслідки для життя людей у США, Великій Британії, Канаді, Франції, Германії та інших країнах. Жителі Ірландії потерпали від нестачі робочих місць (рівень безробіття складав майже 30%), браку коштів, щоб забезпечило б їх життя, вони потерпали від голоду, були змушені харчуватися у безкоштовних їдальнях, не могли забезпечити себе житлом і вугіллям, щоб його опалювати. Саме на цю закодовану інформацію про минуле старого індексально вказує історична дата у комбінації з лексичними одиницями *single* та *rented*.

На відміну від минулого, з майбутнім людина органічно пов'язана сподіваннями і надіями, але характер їх існування є бажаним, проте невизначеним, ілюзорним, гіпотетичним, упевненість у майбутньому – це "змінна величина". З теперішнім часом людина нерозривно пов'язана процесом сприйняття [1, с. 688], він займає медіарну позицію між полюсами "було" і "буде", оскільки "у кожний даний момент ми можемо усвідомлювати лише вузьке коло явищ" [8, с. 37].

Художнє порівняння з поетичного доробку Дж. Беттсон (J. Battson) "Morgan's bones" ілюструє одночасну вербальну реалізацію концептів ТЕПЕРІШНІЙ, МИНУЛИЙ і МАЙБУТНІЙ ЧАС: *"When Frank plays his horn / it's like yesterday never happened / or tomorrow doesn't need thinking about"* [18].

Так, майбутній час експлікується вербалією *tomorrow*, яка функціонує у мовленнєвому контексті спільно з дієсловом *think* на позначення ментальної дії, до семантичного корпусу якої входять значення *думати, міркувати, мислити, придумувати, очікувати, припускати*, що імпліцитно вказує на певні події, що потенційно можливі, проте ще не відбулися, вони лише існують в уяві індивіда, так би мовити на "підготовчому" етапі. Розум людини вибудовує можливий образ її майбутнього. У той час як минулий час зберігає образи подій, що відбулися, спогади про людей, які зустрілися на її життєвому шляху. Це все є особистим надбанням, "власністю" людини, тим скарбом, який ніхто не здатен поцупити або зіпсувати. "Скарбниця" людської свідомості – її пам'ять надійно зберігає історію конкретної людини, її родинне походження, спогади, забуті почуття, емоції, життєвий досвід, все що відбувалося з нею у минулому. У художньому порівнянні минулий час адитивно до індексальної лексеми *yesterday* екстеріоризується словесним знаком *happened* зі значеннями *траплятися, відбуватися, виявлятися* (пор. to come into being or occur as an event, process, or result [15]). Дієслово *траплятися* орієнтує читача на зовнішній по відношенню до людини світ, оскільки зазвичай щось відбувається або трапляється у фізичному світі, до того ж форма дієслова *happened* індексально вказує на те, що дія вже стала частиною минулого досвіду людини. Графічне ж розташування *tomorrow* слідом за *yesterday* іконічно відбиває загально прийняту хронологічну модель, відповідно до якої людина переміщується у часі від минулого через сьогодення до майбутнього. Медіарна позиція теперішнього часу (ТЕПЕР) протиставляється полярним поняттям *минулий* (ТОДІ) та *майбутній* (ТОДІ), які є рівновіддаленими від точки перебування адресата у просторі.

Категорії простір та час у свідомості людини існують паралельно [7, с. 120]. Природні явища або події, що відбуваються локалізовані у просторі і часі. З огляду на тісний зв'язок часового та просторового виміру неканонічної комунікативної ситуації, вважаємо за доцільне розглянути індексальні одиниці на позначення просторової орієнтації у подальших наукових розробках.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Нина Давидовна Арутюнова. – [2 изд., испр]. – М. : "Языки русской литературы", 1999. – 896 с.

2. Бєлєхова Л. І. Інтерпретація та переклад поетичного тексту: навчальний посібник [для магістрів та аспірантів факультетів іноземних мов] / Лариса Іванівна Бєлєхова. – Херсон : Айлант, 2001. – 92 с.

3. Белостоцкая С. Странное время планеты Земля / С Белостоцкая, С. Артемова // Высшая лига, 2005. – №2. – С. 46-53.

4. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики / Анна Вежбицкая. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 272 с.

5. Кравченко А. В. Когнитивные структуры пространства и времени в естествнном языке / Александр Владимирович Кравченко // Известия АН / Серия литературы и языка. – 1996. – Т.55. – № 6. – С. 3-24.

6. Рябцева Н. К. Аксиологические аспекты времени / Н. К. Рябцева // Логический анализ языка. Язык и время. / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко]. – М. : Индрик, 1997. – С. 78-95.

7. Спиркин А.Г. Основы философии / Александр Георгиевич Спиркин. – М. : Политиздат, 1988. – 591с.

8. Чейф У. Л. Память и вербализация прошлого опыта / Уоллес Чейф // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XII. – М. : Прогресс, 1983. – С. 35-73.

9. Шмелёв А. Д. Русская языковая модель мира. Материалы к словарю / А. Д. Шмелев. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 224 с.

10. Chandler D. Semiotics. The basics / Daniel Chandler. – N.Y. : Taylor&Francis, 2007. – 307 p.

11. Huddleston R. D. Some observations on tense and deixis / R. D. Huddleston // Language. – 1969. – Vol.45. – №4. – P. 777-806.

12. Lefebvre M. The Art of Pointing. On Peirce, Indexicality, and Photographic Images [Електронний ресурс] / M. Lefebvre. – P. 1-15. – Режим доступу: https://www.academia.edu/192769/The_Art_of_Pointing._On_Peirce_Indexicality_and_Photographic_Images

13. Luke 2:10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://biblehub.com/luke/2-10.htm .

14. Merrell F. Semiotic Foundations, Steps Toward an Epistemology of Written Texts / F. Merrell. – Bloomington : Indiana Univ. Press, 1982. – 181 p.

15. Merriam-Webster Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.merriam-webster.com/dictionary/now

16. Nöth W. Handbook of Semiotics / Winfried Nöth. – Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1995. – 577 p.

17. Ramchand G. Indexicals and Indexicality in Grammar [Електронний ресурс] / Gillian Ramchand. – Режим доступу: https://castl.uit.no/index.php/seminars?id

Джерела ілюстративного матеріалу

18. Canadian Poetry Online [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.library.utoronto.ca/canpoetry/index_poet.htm.

19. Carman B. W. “119 poems” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.poemhunter.com/i/ebooks/pdf/bliss_william_carman_2012_7.pdf.

20. Choyce L. “Caution to the Wind” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lesleychoyce.com//